

İngiliz İşgal Dönemi Filistin Toplumunu (1917-1948)

Özet

İkinci Halife Hz. Ömer'in fethiyle İslam hâkimiyetine giren Filistin bölgesi, kısa süreli Haçlı işgali haricinde, tarih boyunca büyük ölçüde Müslüman idaresi altında kalmıştır. Üç semavi dine mensup topluluklar, bu uzun egemenlik süreci boyunca genel anlamda barış ve huzur içinde bir arada yaşamışlardır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa karşısında askeri ve siyasi anlamda zayıflamaya başlaması, ardından ise yıkılış sürecine girmesi, bölge üzerinde çıkarları olan emperyalist güçlerin ve özellikle siyonist hareketin faaliyetlerini artırmalarına zemin hazırlamıştır. Filistin topraklarına yönelik organize göçler ve nüfus planlamaları, bu dönemde hız kazanmış; Osmanlı yönetimi ise gelişmeleri yakından takip ederek olası bir oldubittiye izin vermemek adına çeşitli tedbirler almıştır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle birlikte siyasi tablo köklü biçimde değişmiş ve bölgenin kaderini belirleyen süreç yeni bir evreye girmiştir. Savaşın ardından Filistin'in İngiliz işgaline uğraması, yerli halkın sistematik biçimde dışlanmasına, sosyal ve siyasal yapının tasfiye edilmesine yol açmıştır. Bu dönem boyunca İngiliz Mandası altında yürütülen iskân politikaları sayesinde bölge, yerli halkın iradesi dışında, yabancı bir topluluğa adım adım açılmıştır. 1917-1948 arası zaman dilimi, İsrail'in kuruluşunu mümkün kılan tarihi, demografik ve siyasi altyapının inşa edildiği bir "kuluçka dönemi" olarak nitelendirilebilir. Bu süreçte Filistinli Müslümanlar sadece dış güçlerin baskısıyla değil, aynı zamanda kendi içlerindeki ihtilaflar nedeniyle de zayıflamış ve mukadder sona doğru adım adım sürüklenmişlerdir. Bu çalışmada, Osmanlı Devleti'nin yıkılışı ile İsrail Devleti'nin kuruluşu arasında kalan dönemde Filistin'in nasıl bir değişim ve dönüşüm geçirdiği irdelenecektir. Ayrıca siyonist hareketin Filistin topraklarında nüfuz kazanma süreci analiz edilerek, modern Filistin meselesinin tarihsel kökenlerine ışık tutulacaktır.

Doç. Dr. Mustafa Öksüz
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

Giriş

1774 tarihli Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti, Kudüs merkezli "Kutsal Topraklar Meselesi" ile yüz yüze gelmiştir. 1839'da İngiltere'nin Kudüs'te konsolosluk açması ve ardından diğer büyük devletlerin de benzer girişimlerde bulunması, bölgeyi dini olduğu kadar siyasi ve stratejik bir çekim merkezi haline getirmiştir. Bu gelişmeler, siyonist hareketin ortaya çıkışına kadar Filistin'in sosyo-demografik dönüşümüne zemin hazırlamıştır. Hz. Ömer (ra) döneminden itibaren kurulan çok dinli ve çok kültürlü toplumsal yapı, 19. yüzyıl sonlarından itibaren bölgeyi bir "Yahudi yurduna" dönüştürmeyi hedefleyen siyonist hareketin meydan okumasıyla karşılaşmıştır. Başlangıçta mazlum bir göç gibi görünen Yahudi yerleşimleri, kısa sürede siyasi ve ideolojik bir planın parçası olduğu izlenimini vermeye başlamıştır.

Siyonizm 19. yüzyılın sonlarında, Filistin'de bir Yahudi yurdu kurma hedefiyle siyasal harekete dönüşmüş ve bu hedefin gerçekleştirilmesi için göçler teşvik edilmiştir. 1882'de Rusya'dan başlayan 'Aliya' göçleri, sonraki yıllarda artarak sürmüştür. Osmanlı Devleti, bu göçleri sınırlamak için 1884, 1891 ve 1898'de yasaklar getirmiş, ancak özellikle yabancı konsoloslukların kapitülasyonlardan yararlanarak Yahudilere kolaylık sağlaması nedeniyle göçleri tamamen engelleyememiştir. Bu durum, egemenlik haklarını zedeleyen önemli bir gelişme olmuş; merkezi otorite ile yerel uygulamalar arasındaki uyumsuzluğu daha da derinleştirmiştir.¹

İngiltere'nin Kudüs'te konsolosluk açmasıyla başlayan süreçte birçok devlet temsilcilik kurmuş, bu konsolosluklar Yahudi göç ve yerleşimlerini kolaylaştırarak bölgenin sosyo politik yapısını etkilemiştir.² Tamamı Hıristiyan olan bu devletler, stra-

tejik ve ekonomik çıkarlarla hareket etmeler de konsoloslukları aracılığıyla Siyonist faaliyetleri dolaylı olarak desteklemiştir. 1826-1916 arasında gelen 40 bin Yahudi'nin çoğu Kudüs'e yerleşmiş, 1837 depremiyle Taberiye ve Safed Yahudileri de buraya yönelmiştir. 1850'lerde 2000 Aşkenaz, 4000 Sefarad'a karşılık gelirken; 1880'lerden itibaren dış göçlerle yerli Yahudiler azınlık konumuna düşmüştür.³ Yüzyıllarca süren ortak yaşam kültürü, yeni gelen Yahudilerle bozulmaya başlamış ve hassas dengeler tehlikeye girmiştir. Kudüs'ün ilk belediye başkanı Yusuf el-Halidî de 1899'da yazdığı mektupta, Siyonist göçün Arap toplumunda kargaşa ve öfkeye yol açacağı uyarısında bulunmuştur.⁴

Filistin'e göç konusunda Yahudiler arasında birlik yoktu. Theodor Herzl büyük güçlerin desteği olmadan toplu göçe karşı çıkmasına rağmen 1903-1914 arasında İkinci Aliya ile 40 bin genç göç etti. Odessa'da başlayan Hibbat Zion hareketi

taberiye yahudileri

Taberiye Yahudileri, İsrail'in kuzeyinde yer alan Taberiye (Tiberias) şehrinde tarih boyunca yaşamış Yahudi topluluğudur. Bu şehir, hem Yahudiler hem de Müslümanlar için kutsal sayılmış, Hz. Musa'nın öğrencisi Yuşa b. Nun'un burada defnedildiğine inanılmıştır. Talmud çalışmalarının yapıldığı önemli merkezlerden biri olan Taberiye, Yahudi tarihindeki ilmi merkezlerden biridir. Ancak siyonist yerleşimlerle birlikte Taberiye'deki demografik yapı değişmiş, Filistinli Müslümanlar şehirden sürülmüş ve yerlerine Yahudi göçmenler yerleştirilmiştir. Günümüzde Taberiye, İsrail'in turizm ve dini kimliğini öne çıkararak Arap izlerini silmeye çalıştığı şehirlerden biridir. Bu Yahudiler, kadim bir geçmişe sahip olmakla birlikte bugünkü işgal rejiminin politik meşruiyet aracı hâline getirilmiştir. Filistinli Müslümanlar için Taberiye, geçmişle hesaplaşmanın ve adalet arayışının sembolüdür.

Aşkenaz

Aşkenaz terimi, başlangıçta Almanya ve çevresini tanımlarken, zamanla bu bölgede yaşayan Yahudi topluluğunun adı haline gelmiştir. Orta Çağ'da Ren Nehri havzasında yerleşen Aşkenaz Yahudileri, zamanla Orta ve Doğu Avrupa'ya yayılmış; dil (Yidiş), dini uygulamalar ve gelenekler bakımından diğer Yahudi gruplardan ayrılmıştır. 19. ve 20. yüzyıllarda pogromlar nedeniyle Amerika ve Filistin'e göç etmişlerdir. Günümüzde dünya Yahudilerinin yaklaşık yarısı Aşkenaz kökenlidir. İsrail'in kuruluşunda ve Siyonist hareketin yönlendirilmesinde Aşkenazlar belirleyici rol oynamış, bu kimlik Batı ile güçlü bağlar kurmuş ve İsrail'e verilen Batı desteğinin arka planında etkili olmuştur.

ilham verse de Ortodoks Yahudiler sürgünün Mesih'le sona ereceğine inandıkları

II. Meşrutiyet ve Filistin

II. Meşrutiyet sonrası II. Abdülhamid'in iktidardan çekilmesi, Filistin'de yeni düşünsel arayışlar ve siyasi hareketlenmelere yol açtı. Yafa Kapısı önünde düzenlenen bir törende, rejim değişikliğinin ilan edildiği konuşmada özellikle Osmanlı vatanının birliği vurgulanmış; "kötü gidişata" karşı Filistin ölçeğinde ortak bir savunma cephesi oluşturulması gerektiğine işaret edilmiştir. Süreç, Yahudi-Arap ilişkilerinde dönüşümü tetiklerken, Osmanlılık fikirleri Filistinli Arap aydınlarca hem desteklenmiş hem de eleştirilmiştir.⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti, II. Abdülhamid'in iktidarına son vererek 1876 Anayasası'nı yeniden yürürlüğe koyma ve Osmanlı İmparatorluğu genelinde özgür seçimler düzenleme vaadinde bulunmuştu. İstanbul'da toplanacak meclis için adaylar arasında propaganda faaliyetleri başlamıştı. Gazze'nin köklü ailelerinden birine mensup Said Ebu Hadra,

için göçe sıcak bakmıyordu. Ancak seküler Yahudi gruplar öncülüğünde bu tutum zamanla değişti.⁵ Yoğun göçlere rağmen Müslümanlar çoğunluğu korumuştur. 1914 nüfus sayımına göre Kudüs, Gazze, Yafa ve Halilurrahman'da 328.168 kişi yaşamaktaydı: 266.844'ü Müslüman, ancak 21.259'u Yahudi'ydi.⁶ 1914 sayımı Müslümanların birinci, Hıristiyanların ikinci ve Yahudilerin üçüncü sırada olduğunu gösterir ve bu sıralama 16. yüzyıl tahrir defterleriyle benzerlik gösterir.⁷ 1914 sayımından üç yıl sonra İngiliz işgaline uğrayan Filistin, 1948'de İsrail'in kuruluşuna kadar geçen süreçte diasporadan düzenli bir şekilde teşvik edilen göçlerle köklü bir demografik dönüşüme maruz kalmıştır.

1912'de yayımladığı seçim beyanname-sinde çalışmalarının bir arada yaşamayı güçlendirmeye yönelik olduğunu vurgulayarak ya hep birlikte var olacaklarını ya da yok olacaklarını ifade etmişti. Osmanlı Devleti'nin geleceğine dair endişeler sözlerine yansırken Ebu Hadra her koşulda İstanbul'un yanında olduğunu ve kurtuluşun ancak birliktelikte mümkün olduğunu açıkça belirtmişti. Bu söylemler, yaklaşan fırtınaya karşı Filistin halkını uyarmayı ve olası krizlerde onları Osmanlılar ile aynı safta tutmayı amaçlıyordu.⁹

Filistin'de, Osmanlı Devleti'nin son döneminde (1908, 1912, 1914) ve İngiliz işgali sırasında (1919) toplam dört kez sandığa gidildi. İstanbul'a gönderilecek vekiller Kudüs-Yafa rekabetini artırdı. 1908'de Kudüslü adayların öne çıkması, 1912'de Ruhi el-Halidi ve diğer Kudüslülerin Yafa'ya karşı zaferi, Kudüs'ü Filistin davasının siyasi merkezi haline getirdi. Bu süreç, elitlerin siyaseti kontrol etmesini

güçlendirdi ve Filistin'in siyasi kimliğinin şekillenmesinde dönüm noktası oldu.¹⁰

Bu dönemde Yahudi toplumu da dönüşüm yaşadı. Kudüs geleneksel bir merkezken, Tel Aviv seküler bir odak olarak öne çıktı. Siyasi partiler, sendikalar ve kibutz hareketleri burada örgütlenirken, İbrani dili ve modern Yahudi kültürü de bu şehirde canlandı. Laik ve yenilikçi yapısıyla Tel Aviv, Yahudi toplumunun dönüşümünün simgesi oldu.¹¹ II. Abdülhamid'in

Siyonist Tehdidin İstanbul'da Tartışılması

Meclis-i Mebusan'da Yahudi göçünün sakıncaları tartışılmış, konu basına da yansımıştır. Ebüzziyâ Mehmed Tefvik gazetesinde karşıt yazılar yazarken, Ruhi el-Halidi ve Sa'îd el-Hüseyni meseleyi meclisin gündemine taşımıştır. İTC'ye yakın Yahudi temsilciler göçün tehlike olmadığını savunsa da, Şükrü el-Aseli demografik değişimin risklerine dikkat çekmiştir. Bu tartışmalar Moiz Kohen ve Emanuel Karasso gibi Yahudi isimlerde antisemitizm endişesi doğurmuştur.¹³

İkinci Meşrutiyet, Yahudiler arasında farklı tepkiler doğurdu. Osmanlı yurttaşlığını birleştirici kimlik gören bazı aydınlar, siyonistlere eleştirel yaklaşarak birlikte yaşamı savundu ve Yişuv (Filistin'deki Yahudi toplumu) üyelerinin Arapça öğrenmesi gerektiğini vurguladı. Şimon Moyal ve Nissim Malul'un temsil ettiği bu kapsayıcı anlayış, Aşkenazların ayrılıkçı görüşleriyle çelişti.¹⁴

1909'da Haim Nahum'un baş haham seçilmesi, siyonistlerle Sefaradları karşı karşıya getirdi. Siyonistlerin Maccabi gibi faaliyetleri, Sefarad önde gelenlerinde Türk ve Arap tepkisi endişesi doğurdu ve basında siyonizm eleştirildi. Şam, Sayda ve Kudüs'teki protestolar hahamların görevden alınmasına yol açtı. Kudüs'te seçimler iptal edilip Rodos hahamı atanır-

tahttan indirilmesi sonrası daha fazla özgürlük bekleyen siyonistler, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) eski politikaları sürdürmesiyle hayal kırıklığı yaşadı ve seçimlerde başarısız oldular. Bunun nedeni iç bölünmeler ve birçok Yahudi'nin yabancı vatandaş statüsünde olmasıydı. Benzer şekilde, Osmanlı ordusuna katılım konusunda da Sefaradlar katılımı kabul ederken, Aşkenazlar ve Yemenliler askerlikten kaçındı.¹²

ken, bu durum Yişuv'daki ayrılıkları derinleştirdi. Sonunda siyonizm karşıtı grup güç kaybederek tasfiye edildi.¹⁵

Jön Türk Devrimi, Arap basını gibi Yişuv yayınlarını da etkiledi. Kimi Yahudiler özgürlük ve ekonomik kalkınma umudu taşıırken, kimileri Osmanlılaşmanın kimliklerine ve İbranic'e zarar vereceğini düşündü. Abraham Moşe Lunç göçün artacağını öngörürken, Eli'ezer Ben-Yehuda Yahudilerin iyi Osmanlı yurttaşı olabileceğini savundu. Dr. Yitzhak Levy'nin öncülüğünde Yahudi Osmanlı Cemiyeti kurularak Türkçe öğrenimi ve toplumsal katılım hedeflendi. Ancak Yosef Aharonovitz gibi isimler, bu yaklaşımı asimilasyon tehlikesi olarak eleştirdi.¹⁶

Yişuv'daki tartışmalar İstanbul'a da yansımış, siyonistler gazeteler kurarak İTC ile temaslarda bulunmuşlardı. Bu yayınlar, siyonizm karşıtı David Fresko'nun sert tepkisine yol açtı. Siyonistler İbranic'e savunup Ladino'ya karşı çıkarken, Victor Jacobsohn başkanlığında açılan temsilcilik göçün serbest bırakılmasını ve İbranic'e'nin eğitim dili olmasını talep etti.¹⁷ Ancak yeni yönetim, Filistin meselesini ciddi biçimde ele alarak özerklik beklentilerine izin vermedi ve II. Abdülhamid dönemindeki toprak satış yasağını sürdürdü.¹⁸

Milliyetçilik ve Ümmetçilik Arasında Filistin Aydınları

Birinci Dünya Savaşı, Filistin'de Arap milliyetçiliğinin güçlenmesine zemin hazırladı. İhsan et-Tercüman, Halil es-Sekakini ve Vâsif Cevheriye gibi isimler hoşnutsuzluklarını açıkça dile getirdi. Ekonomik buhran, zorunlu askerlik ve Osmanlı yönetiminin sert tutumu bu tepkiyi artırdı. Nitekim Vâsif Cevheriye, İngilizlerin Kudüs'ü işgalini Osmanlı yenilgisiyle birlikte umutla karşıladı.¹⁹ Ancak bu umut, kısa bir süre sonra derin bir hayal kırıklığına yol açacaktı.²⁰

1916'daki Şerif Hüseyin isyanından önce Arap milliyetçiliği üç eğilim göstermekteydi: Hicaz ve Irak'taki aşiretler İngiliz yanlısı olarak isyana katıldı; Libyalı, Mısırlı ve Faslı Araplar Osmanlı'nın yanında durdu; Suriye'nin doğusundaki kentli Araplar ise kararsız olmakla birlikte çoğunlukla isyana destek verdi.²¹ Araplar arasında farklı görüşler olsa da çoğunluk, Müslümanlık bilinciyle Osmanlı Devleti'nin bekasını savunuyordu. Gazzeli Abdullah Salah el-'Alemî ve Kudüslü Ruhi el-Halidi gibi seçkinler Osmanlılıktan yana tavır aldı. Dil engelini aşmak için Türkçe

öğrenme eğilimi başladı; Arap Ortodoks aydını Süleyman el-Büstani Türkçe'nin okullarda zorunlu okutulmasını savundu ve bu dönemde Türkçe ders olarak müfredata girdi.²² Milliyetçilik duygusu sadece Müslümanlar ve Hıristiyanlarla sınırlı kalmamıştı. I. Dünya Savaşı'nda Yahudi toplumu içinde de Osmanlı karşıtı duygular arttı. İngilizler için istihbarat toplayan Nili örgütü bunun en çarpıcı örneğiydi. Cemal Paşa Kudüs ve Yafa'daki Yahudileri tehdit etse de, savaşın sonlarına denk gelmesi nedeniyle ciddi bir cezalandırma uygulanmadı.²³

1917'de General Allenby Kudüs'e girerken yanında Filistin'deki Fransız Yüksek Komiserliği'ne yeni atanan François Georges-Picot, İngiliz diplomat Sir Mark Sykes ve Arap isyanının önemli planlayıcılarından Binbaşı T.E. Lawrence bulunuyordu. 1916 Sykes-Picot Antlaşması'yla Osmanlı sonrası topraklar paylaşıldı, Filistin Britanya mandasına bırakıldı.²⁴ Bu durum, Şerif Hüseyin'in Arap krallığı hayalini bitirirken siyonist hareket için yeni bir başlangıç oldu.

Manda İdaresi ve Filistin

1917-1920 dönemi, Filistin'in geleceğinin belirlendiği kritik yıllardı. I. Dünya Savaşı'nın yıkımıyla ekonomi durgunluğa girdi, nakit sıkıntısı derinleşti. Kudüs'e askeri vali olarak atanan Albay Sör Ronald Storrs'un girişimleri sonuçsuz kalırken yoksulluk ağırlaştı ve toplumsal tablo karamsarlaştı.²⁵ Savaş sonrası Kudüs'ün kontrolü İngiltere-Fransa gerilimine sahne oldu. İngiliz komutan Allenby, Fransız diplomat Picot'ya sınırlı bir statü tanıırken İtalyanlar dışlandı; Alman ve Rus mülklerine el konuldu, Fransız ve Katolik din adamlarının dönüşü engellendi. Kapitülasyonlar da yeniden yürürlüğe konulmadı. Böylece

Kudüs'ün kontrolü giderek İngilizlerin eline geçti ve şehirde siyasi-idari dengeler köklü biçimde değişti.²⁶

Manda yönetimi, bir yandan Müslümanları Balfour Deklarasyonu'nun hiçbir şekilde Yahudi üstünlüğüne işaret etmediği konusunda sakinleştirmeye çalışırken, diğer yandan şehirdeki dini mahkemelerin devamını sağlayarak yerel dengelere saygılı olduğu izlenimini vermeye amaçlıyordu. Ancak tüm bu "göz boyamalar" aslında çok daha derin bir stratejinin sahada uygulanmasını kolaylaştırmak içindi. İngilizler yerel halkı yatıştırırken aynı zamanda siyo-

nist hedeflere zemin hazırlayan iki yüzlü bir yaklaşımı uyguluyorlardı.²⁷ Diğer taraftan sömürge yönetimi, geçiş döneminde kargaşaya yol açmamak için Kudüs'teki Osmanlı dönemi belediye başkanı Hüseyin Efendi el-Hüseyini'yi görevinde tuttu. Onun vefatının ardından da 1918'de yerine kardeşi Musa Kazım Paşa el-Hüseyini'yi atadı.²⁸ Bu süreçte, siyonistlerle ilk temas, Arap isyanını yöneten Hâşimî ailesinden Faysal ile Dr. Chaim Weizmann arasında Haziran 1918'de gerçekleşmişti. Bunu, 1922'de Londra'da Faysal'ın kardeşi Abdullah ile Weizmann arasındaki ikinci görüşme izledi. Yahudilere sempati duyan bu kardeşler, kendi siyasi emellerine ulaşmak için dış desteğe olan ihtiyaçlarının farkındaydı. Ancak bu tutumları, Filistin'in Müslüman kimliğinin tasfiyesine yol açan sürece hizmet ediyordu.²⁹

Yahudi kökenli Herbert Samuel'in Filistin Manda Yönetimi'nin yüksek komiseri olarak atanması, İngilizce, Arapça ve İbranice'nin resmi diller olarak kabul edilmesi ve Araplar ile Yahudilerden oluşan karma bir polis teşkilatının kurulması, Müslümanlar arasındaki endişeleri dindirememişti. İlginç bir şekilde, siyonistler de Samuel'i fazla çekingen davranmakla suçluyordu. Bu belirsizlik ortamında, Aralık 1920'de Filistin Arap İcra Komitesi, Filistin davasını savunmak üzere bir ses olarak ortaya çıkmıştı.³⁰

Britanya manda yönetimi, işgalin ilk yıllarında asayiş sorunlarıyla karşılaştı ve askeri tedbirlere başvurdu. 1921 olayları sonrası ek birlikler gönderildi, Yüksek Komiser Herbert Samuel göçü geçici olarak durdurup sonra sükûnet sağlanınca yasağı kaldırdı. 1922 Churchill Beyaz Kitabı ise Balfour Deklarasyonu'nu destekleyerek göçü savundu ve ekonomik kapasiteye göre kota sistemini gündeme getirdi.³¹

1921'de Yüksek Komiser Herbert Samuel, Kudüs ve Filistin Müftülüğü makamını oluşturup Hacı Emin el-Hüseyini'yi atadı. Müftü, Mescid-i Aksa'nın onarımı için yardım toplayarak prestij kazandı, ancak seçimi Müslüman seçkinler arasında ihtilaf yarattı. Bu durum 1930'lara dek İngilizlerin işine yaradı. Ayrıca manda yönetimi, Arap ve Yahudilerin temsil edileceği bir meclis kurmak istese de Arap boykotu nedeniyle 1923'te girişim başarısız oldu.³² Ağır borç ve baskılar altında ezilen Filistinli köylüler 1920, 1921, 1929 ve 1933'te ayaklandı. Asıl dönüm noktası ise 1935'te Cenin yakınlarında İngilizlerle çatışırken şehit düşen Şeyh İzzeddin Kassam'ın başlattığı silahlı direnişti. 1937'den itibaren şiddetlenen ve 1939'a kadar süren büyük isyan bastırılrsa da, Filistin ulusal kimliğinin oluşumunda kritik rol oynadı.³³

İsyanlar kısa vadede Yahudi yerleşimlerine zarar verse de uzun vadede en çok kazanan siyonistler oldu. Kaos ortamı, onların İngiliz yönetimindeki nüfuzunu artırdı; ekonomik direnişler Yahudi işletmelerinin güçlenmesine yol açtı. Müslüman halk ise vergi ve ekonomik baskılarla dar boğaza girmişler, liderlik krizi çıkmıştır. İngilizler isyancıları tasfiye ederken, müftü 1937'de Filistin'den çıkmak zorunda kaldı ve dışarıdan etkili bir siyaset yürütemedi. İçerideki muhaliflerini bastırma çabaları da işleri daha da zorlaştırmıştı. Onun yokluğunda liderlik boşluğu doldurulamadı.³⁴

Britanya, Filistin elitleri arasındaki bölünmüşlüğü derinleştirerek siyonizme karşı güçlü bir cephenin oluşmasını engelledi. Müftünün desteklenmesi onu lider konumuna getirirse de direnişi böldü; köklü aileler ve Arap dünyasındaki rakipler farklı hizipler oluşturarak birlikteliği zayıflattı. Balfour Deklarasyonu sonrası Müslüman

ve Hıristiyan liderler birlikte hareket etmeye çalışarak İslam-Hıristiyan Dernekleri'ni kurmuş 1919'da ilk Kongresi'ni, 1920'de ise Üçüncü Arap Kongresi'ni topladılar. Bu süreçte oluşturulan icra komitesinin başına Musa Kazım Paşa geçti ve 1934'teki vefatına kadar Arap davasını savunmak için dört kez Londra'ya gitse de İngiliz politikasını değiştiremedi.³⁵

Kudüs'ün Yeniden Planlanması

Osmanlı ordusu tam olarak Kudüs'ten çekilmemişken İngilizlerin şehrin geleceğini planlamak için erkenden harekete geçtiği görülmektedir. İskenderiye'nin şehir plancısı Sör William Mclean 1917'de Britanya yönetimi tarafından Kudüs için bir plan hazırlamak üzere görevlendirilmişti. Onun hazırlayıp 1918'te sunmuş olduğu plan sonrakilere temel teşkil ederek Manda yönetimi tarafından kullanılmıştır. Kendisi amansız bir siyonist olan Patrick Geddes de 1919 yılında kent için İbrani dilini kullanarak addettiği bir plan hazırlamıştır. 1922 yılında C. R. Ashbee de bir plan sunmuştur. Manda yönetimi Henry Kendall'e 1930 yılında başka bir plan daha çizdirmiştir. Tüm bu planlar Osmanlıların kente yapmış olduğu yatırımları yok saymakta ve İngiliz/siyonist tasarımlarını övmektedir.³⁷

Osmanlı döneminde görev alan eşraf manda idaresinde çalışmaya devam etmiştir. Neşasıbi ailesinin bir ferdi olan Ragıp Bey, bir planlamacı olarak her iki idarede de görev alarak kentin başta su olmak üzere muhtelif sorunlarına kafa yormuştu. 1920-1934 arası Kudüs belediye başkanlığı görevini de üstlendiği için başta belediye binası olmak üzere birçok modern yapının ortaya çıkmasında onun da katkısı vardı. Belediye başkanlığı esnasında selefi Hüseyin el-Hüseyin'in de

Balfour Deklarasyonu'na bağlı kalan İngilizler, Filistin'de yerel bir yönetim oluşumuna izin vermedi. Ürdün, Suriye ve Irak'ta halka bazı imtiyazlar tanınırken, Filistin'de idari güç tamamen Yüksek Komiserlikte toplandı. Bu sayede siyonistler yönetim olanaklarından faydalanarak kurumlarını güçlendirirken, Filistinlilerin kendi geleceklerini şekillendirme çabaları engellendi.³⁶

yaptığı gibi siyonistlere karşı dengeli bir siyaset takip etmişti.³⁸

Bir taraftan kent planları yapılırken diğer yandan belediyeye yönelik reformlar da sömürge yönetimi tarafından ivedilikle gündeme alınmıştı. Bu sistemde başkan Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi'den oluşan iki yardımcıya sahipti. Meclisin oluşmasında halk arasındaki tepkileri engellemek namına Yahudilerin meclis seçimine katılımı ve sandalye sayıları sınırlı tutulmaya çalışılmıştı.³⁹

Manda yönetimi inşa ve imar süreci için Kudüs Kent Planlama komisyonunu kurmuştur. 1921'de belirlenen kentsel imar ve inşa kararnameesi esas alınarak Filistin'deki şehirlerin dönüşüm işlerine girilmiştir. Restorasyon sürecinin Osmanlı'dan intikal eden surlara ve binalara uzandığını bu bağlamda II. Abdülhamid'in saat kulesinin 1924'te bu yaklaşımın kurbanı olarak göz zevkine engel olduğu gerekçesiyle ortadan kaldırıldığını belirtmek gerekir. Diğer taraftan yeni yönetimin de teşvikiyle inşaat sektörü ilk dönemlerde gelişme kaydetmiştir. Yafa-Gazze ana yolu başta olmak üzere Kudüs'e su ve elektrik getirilmesi de sömürge döneminin icraatları arasındadır.⁴⁰

Bu dönemde de eksik olmayan depremler, 1927'de Kudüs'te bazı binaların yıkı-

mına sebep olmuştur.⁴¹ Zelzeleden dört yıl sonra kentin nüfusu 1931 senesinde 90000'i geçmiş ve Müslüman nüfusa karşın 1922'de Yahudiler yüzde 55'i; 1932'de de yüzde 57'yi teşkil etmiştir. Britanyalı

Filistinli Elitlerin Başarısızlığı

Osmanlı'nın son döneminde etkili olan yerel aileler, manda döneminde de varlıklarını sürdürdü ancak ortak tavır geliştirememeleri Filistin davasını zayıflattı ve siyonistlerin güçlenmesine yol açtı. Seçkinler, İngilizlerin ikna edilip bağımsızlık vereceğine inanıyor, çevredeki Arap devletlerini de bunun örneği sayıyorlardı. Fakat bu beklenti, aslında egemen düzene boyun eğiş ve acziyetin ifadesiydi.

Osmanlı'nın çekilmesinden sonra İngiliz ve Fransızların kurduğu yapay devletler, dışa bağımlı ve parçalı yapılarıyla Filistin konusunda ortak bir politika geliştiremedi. Şerif Hüseyin'in büyük Arap krallığı hayali de hem büyük güçlerin müdahalesi hem de yerel rakiplerin muhalefetiyle başarısız oldu. Bu da organize siyonist harekete avantaj sağladı. Buna rağmen Filistin halkı boykot, grev, sivil itaatsizlik ve silahlı direniş gibi yöntemlerle mücadeleyi sürdürdü, ancak çabalar kalıcı bir siyasi sonuç getirmede. İngilizler tüm tarafları stratejik dengeyle kontrol ederken, Filistinlilerin çıkış arayışları 1948'teki "Büyük Felaket"e (Nakba) giden yolu döşedi; her direniş ise sadece trajik sonu geciktirdi.

1930'ların sonlarına gelindiğinde, Filistin siyasi sahnesinde önemli bir kırılma yaşandı. Müftü Hacı Emin el-Hüseyin'in otoritesine meydan okuyan, Neşasıbi ailesinin önde gelen ismi Ragıp Bey liderliğinde yeni bir muhalefet grubu ortaya çıktı. İngiliz mandası yönetimiyle yakın iş birliği içinde olan bu hizip, zamanla siyasi ağırlığını artırarak Ürdün

yetkililer başta sağlık olmak üzere şehrin alt yapısına yaptıkları yatırımlarla belediye hizmetlerinin gelişimine katkı sağlamışlardı. Tüm bu etkenler nüfus artışına müspet olarak yansımıştır.⁴²

Emiri Abdullah'la stratejik ilişkiler geliştirdi ve Filistin'in geleceğine dair radikal bir vizyon benimseyerek Ürdün'le birleşmeyi savundu.⁴³

Bölünmüşlük yalnızca elitlerle sınırlı kalmamış, toplumun daha derin katmanlarına da sirayet etmişti. En vahim olanı da buydu. Asırlardır aynı topraklarda yaşayan ve ortak bir kültürel-medeni mirası paylaşan topluluklar, siyonistlerle kurdukları ilişkiler nedeniyle Filistin cephesinin içeriden çökmesine ve parçalanmasına yol açmıştı. Bu sürece öncülük edenler ise Dürzülerdi. 1930'ların başlarından itibaren Yişuv liderleriyle yakın temas kuran Dürziler, 1936-39 Büyük Filistin Ayaklanmasında Yahudi yanlısı bir tutum benimseyerek ekonomik kazanımlar elde etmiş ve kaos ortamında hareket serbestliği kazanmıştı. Bu yakınlık, Dürziler ile Yahudiler arasında ortak bir tarih ve kimlik arayışını teşvik eden çeşitli siyonist tarih çalışmalarını da beraberinde getirmişti.⁴⁴

Dürzilerin yalnızca Filistin'de değil, bölgenin diğer kısımlarında da sorunlara yol açtığı görülmektedir. Suriye'de, 1947'de bağımsızlık sonrası başlattıkları isyanla, başta Kral Abdullah olmak üzere İngilizlere destek için başvurmaktan çekinmemişlerdir. Bu ayrılıkçı tutum, istisnai bir durum olmaktan ziyade, Filistin örneğinde de gözlemlendiği üzere, buldukları toplumlarla uyum sağlayamamanın doğal bir sonucuuydu.⁴⁵

Bölünmüşlük ve siyonistlerle iş birliği yapma isteği, Lübnan'daki Hıristiyan

toplulukları, özellikle Marunileri de içine almıştı. Maruniler, 1920'lerden itibaren Yişuv liderleriyle gizli görüşmeler yürütüyordu. Bu temaslar, 1930'lar ve 1940'lar boyunca devam etti. Hatta bu görüşmeler sonucunda siyonist liderler, Yahudilerin komşusu olacak bir Hıristiyan devletin kurulmasını ciddi şekilde değerlendirmiş ancak bu fikir çeşitli nedenlerle hayata geçirilememiştir.⁴⁶

Sonuç olarak Filistin'deki Müslüman

liderler, siyonist tehdide karşı ortak bir duruş sergilemelerine rağmen, manda idaresi altında birleşik bir cephe oluşturmayı başaramamışlardı. Bu durum, direnişin en zayıf noktasını oluşturmuştu. Düşmanları, belirledikleri hedeflere sabırla ve sistemli bir stratejiyle adım adım ilerlerken, Müslüman seçkinler iç rekabetlerini aşamamış ve tüm ortak paydalarına rağmen güçlü bir birliktelik kuramamıştı.⁴⁷

Bir Arada Yaşama Teşebbüsleri

Manda yönetiminin ilk yıllarında siyonistler ile Filistinli Müslüman ve Hıristiyanlar arasında görece dostane ilişkiler vardı. 1918'deki Akabe görüşmesi ve 1919'daki Londra müzakerelerinde Prens Faysal, birleşik Arap krallığı kurulursa Filistin'de bir Yahudi yurduna itiraz etmeyeceklerini belirtmişti. Bu tutum geçici bir iş birliği ortamı sağlasa da artan Yahudi göçü ve toprak alımları ilişkileri kısa sürede gerginleştirdi.⁴⁸ Manda döneminde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler yönetimde görev aldı; bazı Britanyalı Yahudiler üst düzey memuriyetlere atansa da idari ağırlık çoğunlukla Hıristiyanlardaydı. İngiliz yöneticiler yerel halkla sosyal ilişkiler kurmuş, hatta bazıları Filistinli Hıristiyan ve Yahudi kadınlarla evlenmişti.⁴⁹

20. yüzyılın başında Filistin'deki Yahudilerin çoğu Müslüman ve Hıristiyanlarla aynı kültürü paylaşıyor, siyonist değil; genellikle Ultra-Ortodoks, Mizrahi ve Sefarad kökenli olup Arapça ve Türkçe konuşuyorlardı. Aşkenaz göçmenler de bu dillere uyum sağlamaya çalıştı; Ben Gurion ve Ben Zvi gibi önemli isimler eğitim için İstanbul'a gidip Arapça ve Türkçe öğrendi. Ancak yoğun göçlerle kadim Yahudi topluluğu azınlığa düştü ve sosyal dönüşümden onlar da etkilendi.⁵⁰

Osmanlı sonrası dönemde, farklı emellerin kesiştiği bir coğrafyada taraflar arasında hemen bir kopuş yaşanmamıştı. Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar, 1920'lerde Şeyh Cerrâh'ta her yıl düzenlenen bahar pikniklerinde bir araya gelmeye devam etmişti.⁵¹ Bu dönemde Hıristiyanların ve Yahudilerin Müslümanlarla aynı mekânı paylaşmasının temel nedeni, yerel Yahudi nüfusunun büyük ölçüde antisyonist bir tutum sergilemesiydi.

İki toplum arasındaki ilişkiler kötüleşse de bu her zaman olumsuz neticelere yol açmıyordu. 1936 ayaklanmasından önceki dönemde, Filistin köylüleri Yahudi yerleşimcilerle genellikle iyi ilişkiler kurmuştu. Örneğin Sejar'a'daki yerleşimciler, Şecere köyünden tarımsal ürünler satın alarak ihtiyaçlarını karşılamıştı.⁵² Yine I. Dünya Savaşı sırasında Musul'dan göç eden Kürt Yahudiler, açlık nedeniyle köye sığındıklarında, onlara yardım eli uzatılmıştı. Ancak gerginliğin artmasıyla, bu Yahudiler en yakın Yahudi yerleşimi olan Sejar'a'ya yönlendirilmişti.⁵³

Şeyh Bedr köyünde yaşayan Yahudiler de Müslüman komşularıyla yakın ilişkiler kurmuşlardı. Bayramlarda karşılıklı ziyaretler yapılmasıyla taraflar arasında

güçlü dostluk bağları gelişmişti. Köylüler, bu Yahudilerin çatışmalara katılmadığını ve siyonistlerle iş birliği yapmadıklarını açıkça belirtmekteydi. Bu anlatılar, halk arasında siyonistler ile Filistin'in yerleşik Yahudileri arasında ince bir ayırım yapıldığına işaret etmektedir. Her ne kadar zaman zaman ortaya çıkan şiddet olayları, genelde ayırım gözetmeksizin tüm Yahudilere yönelik bir tepki gibi görünse de arka planda bu konuda belirli bir bilincin var olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁴

Beşşit köyü sakinleri, hastalandıklarında Yibna'da yaşayan Ümmü Yusuf adlı Yahudi kadın doktora gitmekten çekinmezdi. Benzer şekilde, Selame otobüs şirketinin el-Lid'e (günümüzde Lod) uzanan hatlarının genişletilmesi için hem İbranice hem de Arapça dilekçeler verilmesi, iki toplumun ortak yaşam pratiklerinde iş birliği yapabildiğini gösteriyordu. Ancak bu durum, toplumlar arasında hiçbir gerginlik olmadığı anlamına gelmiyordu. Tıpkı dünyanın her yerindeki farklı etnik ve dini gruplar arasında olduğu gibi, Araplar ve Yahudiler arasında da önyargılar ve olumsuz düşünceler mevcuttu. 1948 öncesi dönemi anlamak açısından kritik olan nokta, Filistinli Arapların Yahudileri başlangıçta toptan bir tehdit olarak algılamadığı, ancak zamanla siyonist hareketin politik hedeflerinin ve Aşkenazların artan nüfuzunun bu ilişkiyi dönüştürdüğüdür.⁵⁵

Gerginliğin Tırmanması ve Sosyal Çatışma

Weizmann'ın 1918'de Ağlama Duvarı'na rahat erişim sağlamak amacıyla Mağaribe Mahallesi'nden bazı mülkleri satın alma girişimi, işgalin ilk yıllarında kentte hüküm süren dostane atmosferi bozdu. 2 Kasım 1918'de, Balfour Bildirisi'nin birinci yıl dönümü kutlamaları sırasında Müslümanlar ve Hıristiyanlar, siyonistlere saldı-

mizrahi

"Mizrahi" kelimesi İbranice kökenli olup "doğulu" anlamına gelir ve Orta Doğu Kuzey Afrika, Orta Asya ve Kafkasya kökenli olup 20. yüzyılın ortalarında İsrail'e göçmüş Yahudileri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Mizrahiler, kültürel olarak Aşkenaz (Avrupa Yahudileri) ve Sefarad (İspanya kökenli Yahudiler) topluluklarından sonra gelen üçüncü büyük Yahudi topluluğu olup Yahudi dünyasının doğu geleneğini temsil etmektedir. Kendilerine özgü gelenekleri, müzikleri ve dini ritüelleri vardır. Aşkenazların yönetimde söz sahibi olması sebebiyle İsrail'in erken dönemlerinde sosyal ve kültürel olarak ikinci planda kalmış, mesleki uyumsuzluk ve kültürel farklar nedeniyle birtakım zorluklar yaşamış, Aşkenaz Yahudilerine kıyasla sosyo-ekonomik olarak geri planda olmuşlardır. 1990'lı yıllarda uyanışa geçen Mizrahiler, zamanla politik ve toplumsal alanda bir nebze daha görünür hale gelmiştir. Ancak halihazırda mevcut toplumsal, kültürel ve ekonomik çatışma sürmekte ve Mizrahiler ikinci sınıf Yahudi muamelesi görmeye devam etmektedir.

Yaşanan tüm olumsuzluklara rağmen Britanyalı ve Amerikalı Yahudiler arasında, Araplarla bir arada yaşama idealine inananlar da vardı. Nitekim bu düşünceyi hayata geçirmek amacıyla Brit Şalom (Barış İçin İttifak) adında entelektüellerden oluşan bir oluşum ortaya çıkmıştır. Ancak ne Müslüman ne de siyonist kanat bu fikre sıcak bakmamıştır.⁵⁶

arak bayraklarını parçalayıp ayaklar altına aldılar. Bu olaylar Kudüs'teki gerilimi tırmandırdı. Olayların sorumlusu olarak bir Müslüman ve bir Hıristiyan'ın cezalandırılması, halkın öfkesini daha da artırdı.⁵⁷

Sömürgeler Bakanı Winston Churchill'in Kahire'de düzenlediği ve Britanya'nın

kontrolündeki toprakların geleceğini şekillendiren toplantıda önemli kararlar alındı. Bu toplantıda Maverai Ürdün (Trans Ürdün) Abdullah'a verilirken, Suriye tahtını kaybeden kardeşi Faysal da Irak'a kral yapıldı. Bu kritik toplantının ardından 1921'de Kudüs'ü ziyaret eden Churchill, Yahudilerin Filistin'e göçünü desteklediğini açıkça belirtti. Ancak aynı zamanda, siyonistleri diğer toplulukların haklarına saygı göstermeleri konusunda da uyardı. Tüm bu gelişmeler, Balfour Deklarasyonu'nun dördüncü yıl dönümü olan 2 Kasım'da, özellikle Yafa ve çevresinde büyük ayaklanmalara ve öfke seline yol açtı.⁵⁸

1928'de Yom Kipur sırasında Yahudilerin Ağlama Duvarı'nda kalıcı düzenlemeler yapmaya çalışması, Harem-i Şerif üzerinde egemenlik iddiası taşıdığı gerekçesiyle Müslümanların tepkisini çekti. Müftü Hacı Emin el-Hüseyni kutsal mekânları koruma derneği kurarak konuyu İslam Konferansı'na taşıdı. 1929'da Nebi Musa etkinliğinde başlayan protestolar kısa sürede diğer şehirlere yayıldı ve kanlı çatışmalara dönüştü. İngilizler takviye askerle olayları bastırdı; 116 Müslüman, 133 Yahudi ve birkaç Hıristiyan hayatını kaybetti.⁵⁹

Ekim 1933'te, Arap İcra Kurulu'nun öncülüğünde İngilizlerin Filistin'e yönelik Yahudi göç politikasına karşı düzenlenen genel grev sırasında, göstericiler ile manda yönetimi arasında şiddetli çatışmalar yaşanmıştır. Başta Kudüs, Yafa ve Nablus olmak üzere birçok şehirde düzenlenen protestolar kısa sürede geniş çaplı halk hareketlerine dönüşmüş; İngiliz güvenlik güçlerinin sert müdahalesi sonucu çok sayıda sivil hayatını kaybetmiş ya da yaralanmıştır. Tüm bu yoğun toplumsal tepkiye ve siyasi muhalefete rağmen, İngiliz manda yönetimi Yahudi göçünü sınırlandırma konusunda herhan-

gi bir politika değişikliğine gitmemiştir. Aksine, mevcut göç politikası uluslararası siyonist hareketin çıkarları doğrultusunda sürdürülmüş; bu durum Müslüman kamuoyunda derin bir hayal kırıklığına yol açmıştır.⁶⁰

1934 Kudüs Belediyesi seçiminde Ragıp el-Neşasıbi, Yahudilerin desteklediği Hüseyin Fahri el-Halidi'ye karşı kaybetti. El-Halidi de siyonizm karşıtı tutumuyla İngilizlerin tepkisini çekti ve 1937'de sürgüne gönderildi; yerine kardeşi Mustafa el-Halidi atandı. 1944'te onun ölümü üzerine Yahudiler belediye başkanlığını talep edince gerginlik arttı. Bunun üzerine İngilizler, 11 Temmuz 1945'te Kudüs Belediyesi'ni feshederek yönetimi doğrudan devraldı.⁶¹

1939 tarihli Beyaz Kitap'ın (White Paper) içerdiği göç ve toprak satış sınırlamaları, siyonist çevrelerde derin bir hayal kırıklığına yol açmış; bu durum, özellikle radikal siyonist gruplardan Irgun'un (Etzel) terör faaliyetlerini yoğunlaştırmasına neden olmuştur. Irgun, tepkisini yalnızca Müslümanlara değil, İngiliz manda yönetimine de göstermeye başlamıştır. Bu çerçevede, 1939 yılının Mayıs ve Haziran aylarında Kudüs'te çeşitli bombalı saldırılar gerçekleştirilmiş; kamu binaları, güvenlik noktaları ve sivil hedefler Irgun militanlarının saldırılarına maruz kalmıştır.⁶²

Beyaz Kitap'taki sınırlamaların kaldırılması üzerine siyonistlerin radikal kanadı Irgun, 1946-47'de İngiliz manda yönetimine bombalı saldırılar düzenledi. Güvenlik krizi yaşayan İngiltere, meseleyi BM'ye havale etti. 29 Kasım 1947'de BM, Filistin'in Arap ve Yahudi devletleri olarak taksimini kabul etti. Bu karar İsrail'in kurulmasına zemin hazırlarken çatışmaları artırdı. Kudüs'teki İbrani Üniversitesi eğitimini durdurdu. 9 Nisan 1948'de Irgun'un Deyr Yasin'de kadın, çocuk ve yaşlıları

da hedef alan katliamı, siyonist şiddetin boyutlarını göstererek Filistin toplumunu derinden sarstı.⁶³

II. Dünya Savaşı'nda Filistin'de Yahudiler büyük ölçüde Britanya'yı desteklerken, Müftü Hacı Emin el-Hüseyni ve Arap çevreleri Nazi Almanyası'na yöneldi. Müftü, İngiltere'nin siyonistlerle ilişkisini gerekçe göstererek Berlin'de propaganda yaptı. Bu süreçte İngilizler, 1939 Beyaz Kitap'taki göç kısıtlamalarını daha sıkı uygulamaya koydu.⁶⁴ Sonuç olarak İngilizlerin

Hıristiyanlar ve Müslümanlar

Filistinli Ortodoks Hıristiyan Araplar, dönüşüm sürecinde önemli rol oynadı. Seküler liderler, Bizans-İslam köklerinden beslenen Arap milliyetçiliğiyle kimliklerini şekillendirirken, kiliselerdeki Helen egemenliğine karşı mücadele verdiler. Necip Nassar, İsa el-İsa, Halil Sekakini, Halil Beydas, Gülümsüm Avde, Bendeli el-Cevzi ve Edil Azar hümanist, feminist ve sosyalist akımların öncüsü oldu. Elitler arasında birlikten yana olanlar da kopuşu savunanlar da vardı,⁶⁶ siyonizmi destekleyenler ise azınlıktaydı.⁶⁷ Bu çeşitlilik içinde Hıristiyan Araplar, Britanya Mandası dönemine adım attılar.

1917 Balfour Deklarasyonu, Müslümanlarla birlikte Hıristiyan Arapları da endişelendirdi. Savaş sonrası Britanya'nın Filistin mandasını üstlenmesi kaygıları artırdı. 1919'da bölgeyi inceleyen King-Crane Komisyonu, Müslüman ve Hıristiyan Arapların büyük çoğunluğunun siyonizme karşı olduğunu rapor etti. Bu ortak tepki, Müslüman-Hıristiyan dayanışmasını güçlendirerek İngiliz mandasına ve siyonist projeye karşı ulusal direnişin temelini oluşturdu.⁶⁸

Filistinli Hıristiyanlar, Yahudilere toprak satışına karşı çıkmış ve 1922'de Necip

Yahudilere verdikleri sözleri tavizsiz uygulaması, Filistin'de isyan, grev ve boykotlara yol açtı. Bu politikalar Müslümanlarda büyük hoşnutsuzluk yarattı; Britanya tepkileri yatıştırmak için zaman zaman geri adım atsa da çatışmaları engelleyemedi. II. Dünya Savaşı başlayınca gerilim kısa süreli durakladı, Yahudiler Britanya'ya daha da yakınlaştı. İngilizler ise istikrar için göçü ve baskıları geçici olarak sınırlandırdı, ancak bu "barış ortamı" uzun vadede Müslümanların aleyhine işledi.⁶⁵

Nassar'ın öncülüğünde Arap Ekonomik Kalkınma Derneği'ni kurmuşlardı. Derneğin çoğu üyesi Hıristiyanlardan oluşuyordu. Ayrıca George Antonious ve Emin Rihani gibi Hıristiyan aydınlar, uluslararası alanda Filistin davasını savundu. Dini farklılıklar olsa da bu durum onları Müslümanlardan ayırmadı; aksine ortak dava etrafında birleştirdi.⁶⁹

Müslümanların Filistin'i İslam davası görmesine benzer şekilde, Hıristiyanlar da kendi açılarını öne çıkarmışlardır. Necip Nassar, 1924'te Papa'ya çağrısında Yahudi baskısı ve arazi alımları yüzünden Hıristiyanların göçe zorlandığını vurgulamış, Avrupa Hıristiyanlığını Kutsal Toprakları korumaya davet etmiştir. Vatikan da bu duruma kayıtsız kalmayarak İngiliz Mandası ve siyonist harekete karşı çıkmış, Katolik basında Hıristiyanların maruz kaldığı zulmü gündeme getirmiştir.⁷⁰

1930'larda Filistinli kadınlar, İngiliz mandasına karşı mücadelenin hem örgütleyicisi hem de sembolü oldu. En önemli örnek, 1931'de Yafa'da yapılan Filistin Kadınları Kongresi'ydı. Ortodoks Kadınlar Cemiyeti'nin katkısıyla düzenlenen kongrede Edil Azar, Müslüman ve Hıristiyan kadınların

oylarıyla başkan seçildi. Kadınların "milletlerine yardım" çağrısı kısa sürede eyleme dönüştü ve özellikle 1936-1939 Büyük Filistin Ayaklanması'nda belirginleşti.⁷¹

1931'de Kudüs'te iki önemli konferans düzenlendi. İlki, Hacı Emin el-Hüseynî'nin liderliğinde toplanan Dünya İslam Kongresi olup Filistin meselesini İslam dünyasının ortak sorunu olarak ele aldı ve siyonist tehdide karşı birlik çağrısı yaptı. Aynı yılki İkinci Arap Ortodoks Konferansı ise Yunan Patrikhanesi'ne karşı Arap Ortodoksların haklarını savunarak kilisenin Arap kimliğine uygun yeniden yapılandırılmasını talep etti. Bu konferanslar, Müslüman ve Hıristiyan toplulukların farklı motivasyonlarla

da olsa siyonizm ve sömürgecilğe karşı ortak direnişini ortaya koydu.⁷²

Osmanlı'nın son döneminde misyoner okullarında eğitim alan Filistinli Ortodoks kadınlar, Batılı fikirlerle tanışarak örgütlü bir kimlik geliştirdiler ve ulusal direnişte aktif rol üstlendiler. Ortodoks Kadınlar Cemiyeti, İngiliz mandasına ve Yahudi göçlerine karşı protestolar düzenledi. 1936 Büyük Filistin Ayaklanması'nda Aleksandra Kassab Zarife gibi isimler öne çıktı, hatta Hacı Emin el-Hüseynî'nin ayaklanmayı sonlandırma çağrılarını eleştirdiler. Böylece Arap Hıristiyan toplumu, kadın-erkek birlikte, direnişin tüm Filistinlilerin ortak meselesi olduğunu gösterdi.⁷³

Siyonizme Direniş

Yahudilerin toprak alım girişimleri direnişle karşılaşırken, bazı köylerin isimleri de değiştirildi. Örneğin, "Yahudiye" adı olumsuz çağrışımları nedeniyle el-Abbasiye olarak değiştirildi, ancak resmi yazışmalarda eski adı kullanılmaya devam etti. Bu tutum, siyonistlerin tarihi ve arkeolojik iddialarına karşı halkın savunma refleksi olarak ortaya çıkmıştı. Zira Yahudiler, buldukları her fırsatta bu toprakların kendilerine ait olduğunu tarihi ve arkeolojik kalıntılar üzerinden iddia ettikleri için bölge halkı bu tür bir tutum sergileyerek tepkisini göstermekteydi.⁷⁴

4-6 Nisan 1920'deki Nebi Musa ziyareti, Müslümanlarla Yahudiler arasında şiddetli çatışmalara yol açtı. İngiliz polisi yetersiz kalırken, Vladimir Jabotinsky'nin örgütlediği Yahudi savunma birlikleri de olaylara karıştı. Altı kişinin öldüğü, yüzlercesinin yaralandığı olayların ardından Kudüs Belediye Başkanı Musa Kâzım Paşa görevden alındı, yerine Ragıp el-Neşâşibi getirildi. Hacı Emin

el-Hüseynî ile Jabotinsky cezalandırılmasında, Yüksek Komiser Herbert Samuel'in atanmasıyla her iki taraf da affedildi ve denge sağlanmaya çalışıldı.⁷⁵

1929'da yaşanan toplumsal ve siyasal kargaşa, kadınların da siyasete katılmasını sağladı. 26 Ekim'de Kudüs'te toplanan Filistinli Arap Kadınlar Konferansı, Yahudi göçüne ve Balfour Deklarasyonu'na tepki göstererek İngilizlerin sert cezalarını eleştirdi. Ardından kadınlar, Arap Kadınlar Derneği altında örgütlendi ve savaş dönemlerinde mücahitlere gıda, ilaç ve giysi desteği sundu.⁷⁶

İngiliz ve siyonist baskısı artınca Filistin'de direnişler yoğunlaştı. Osmanlıcı çizgisiyle tanınan İhsan en-Nimr, İngiltere karşıtı gösterilerde rol aldığı için 1929'da hapse girdi. 1933'te Nablus'ta Gençlik Partisi'ni kurdu, 1936 Ayaklanmasında Şam'a geçerek Fevzi el-Kavukçu ile çalıştı. Milliyetçi akımları siyonizmi güçlendirdiği gerekçesiyle reddetti. 1948'de İsrail'in kurulma-

sından sonra siyasetten tamamen çekildi.⁷⁷

Aşkenazların dışlayıcı tutumu yalnızca Müslümanlara değil, Sefarad ve Mizrahilere de yansıdı. Müslümanlar, yerli Yahudilerle tarih boyunca iyi ilişkiler kurmuşken, radikal Aşkenazların baskın hale gelmesiyle tüm Yahudiler tek bir kitle gibi görülmeye başlandı. 1929 Safed ve el-Halil olaylarında şiddet Sefarad ve Mizrahileri de hedef aldı, ancak birçok Filistinli komşularını korumaya çalışarak kadim birlikte yaşamın izlerini sürdürdü. Buna rağmen siyonistler, bu olayları Yahudileri "kurtarma" misyonunu meşrulaştırmak için kullandı; öfke ve ayırım gözetmeyen şiddet uzun vadede onların lehine oldu.⁷⁸

1936-1939 Arap isyanı sırasında Yafa Limanı'ndaki grev, Yahudilerin Tel Aviv'de alternatif bir liman kurmasına yol açarak süreci değiştirdi.⁷⁹ İkinci Aliya göçleriyle hızla büyüyen Tel Aviv, manda döneminde de gelişimini sürdürerek siyonistlerin kontrolünde bağımsız bir ekonomik merkez haline geldi.⁸⁰ Yafa Limanı'nın devre dışı kalmasıyla açılan Tel Aviv Limanı, siyonist projenin altyapısını güçlendiren ve Arap-siyonist mücadelesini ekonomik alanda da derinleştiren bir dönüm noktası oldu.

19 Nisan 1936'da Yafa'da Müftü Hacı Emin el-Hüseynî öncülüğünde başlayan isyan kısa sürede tüm Filistin'e yayıldı. Arap kurumları genel greve giderek sivil itaatsizlik direnişi başlattı. Mayıs 1936'da Kudüs'teki Müslüman-Yahudi çatışmaları şiddetlendi. Bu süreçte Irgun, terör saldırılarını artırarak özellikle 1937'den itibaren Kudüs'te istikrarsızlığı derinleştirdi.⁸¹

1936-1939 İsyani sonrasında Filistin'de siyonist harekete karşı toplumsal tahammülsüzlük arttı. Al-Kar'anlı köylülerin ineklerini Yahudilere satmak istemesi üzerine Ebu Kişk aşiretinden biri hayvanları silahla öldürdü. Bu tür olaylar, Müslüman-Yahudi geriliminin siyasetin ötesinde toplumsal düzeyde de kökleştiğini ve güvenin tamamen sarsıldığını gösteriyordu.⁸²

Boycot hareketi yalnızca köylerle sınırlı kalmamış, şehir merkezlerine ve özellikle Kudüs çevresinde de hızla yayılarak geniş bir coğrafi etki alanı oluşturmuştur. Kudüs civarında kurulan yeni yerleşimlerin karmaşık ve parçalı mekânsal dağılımı, Arap ve Yahudi toplulukları arasındaki doğrudan iletişimi önemli ölçüde zorlaştırmıştır. Bu durum, tarafların ekonomik ve sosyal ilişkilerini keskin bir biçimde sınırlandırmasına neden olmuş; insanlar, "öteki" olarak gördükleri kesimlerle ticari ve günlük etkileşimlerini büyük oranda sona erdirmişlerdir. Dolayısıyla, ekonomik boykot sadece politik bir protesto olmaktan çıkarak, toplumsal ayrışmanın ve karşılıklı güvensizliğin derinleştiği bir sürece dönüşmüştür.⁸³

1936-1939 ayaklanması sırasında uygulanan genel grev kapsamında, Filistinliler yalnızca genel ticari ilişkileri değil, özellikle Yahudilere yönelik sebze satışlarını da önemli ölçüde kısıtlamışlardır. Normal şartlarda Yahudi nüfusunun sebze ihtiyacının yaklaşık %61'i Filistinli üreticilerden karşılanırken, bu dönemde bu oran %26'ya gerilemiştir.⁸⁴ Bu durum, boykotun ekonomik alandaki somut etkisini açıkça ortaya koymakla kalmayıp, aynı zamanda boykota katılmayan veya katılmayan bazı kesimlerin de varlığını göstermektedir.

Filistin'de tüm kesimleri kuşatacak, ortak bir mücadele zemini oluşturacak etkin bir liderliğin geliştirilememesi, içeride sürekli olarak bölünmelere ve karşılıklı güvensizliklere yol açmıştır. Bu da İngiliz manda yönetiminin "böl ve yönet" politikalarına ve siyonist hareketin güç kazanmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim 1939 yılında grevin sona erdirilmesi konusunda Müftü Hacı Emin el-Hüseynî'nin yaptığı çağrılar, bazı çevrelerde büyük tepkiyle karşılanmış, özellikle Aleksandra Zarife gibi muhalif isimler Müftü'yü İngilizlerle iş birliği yapmakla itham etmiştir. Bu tür iç çekişmeler, Filistin davasının bütüncül ve etkili bir direniş sergilemesini engellemiş; siyasi parçalanmışlık, dış müdahalelere açık bir yapı doğurmuştur.⁸⁵

Lord Peel başkanlığındaki komisyon, Filistin'in Kudüs ve sahil koridoru hariç Araplar ve Yahudiler arasında bölünmesini önerdi. Siyonistler çekincelerle kabul ederken, Müslümanlar teklifi reddetti. Bölgedeki olayların kontrol altına alınma-

sındaki zorluklar nedeniyle Kudüs Müftüsü Hacı Emin el-Hüseynî, kentten sürgün edilmiştir. Müftü bir daha geri dönmemek üzere Kudüs'ü terk etmek zorunda kalmıştır.⁸⁶

1938 yılında, Manda idarecileri kontrolden çıkan duruma yeniden hâkim olmayı başardılar. Bu dönemde Yahudiler, yönetimle yakın temas halinde bulunarak kendi askeri güçlerini İngilizlerin emrine verdiler. Bu iş birliği, böylesine büyük bir kriz ortamında olayların gidişatını önemli ölçüde şekillendirmiştir.⁸⁷

Mayıs 1939'da yayımlanan Beyaz Kitap, on yıl içinde bağımsız Filistin devleti kurulacağını ve Yahudi göçünün sınırlandırılacağını vaat etti. Ancak bu plan Filistinliler arasında bölünmeye yol açtı: Müftü Hacı Emin el-Hüseynî derhal bağımsızlık isterken, muhalif gruplar yıkımı önlemek için Beyaz Kitap'ı destekledi. Böylece siyasi parçalanmışlık derinleşti, bu durum İngilizler ve siyonistlere fırsat sağladı.⁸⁸

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesinin ardından Filistin, kendine özgü karmaşık dinamiklerle baş başa kalmıştır. İngilizlerin ve siyonistlerin acımasız entrikaları ve sistematik ötekileştirme politikaları altında, asırlardır bu topraklarda özgürce yaşayan halk, ne olduğunu anlamaya fırsat bulamadan, kendi vatanında mülteci durumuna düşürülmüş, evini ve yurdunu terk etmek zorunda bırakılmıştır. Filistinlileri topraklarından koparan bu süreç, yalnızca işgalcilerin soğukkanlılıkla planladığı acımasız bir stratejinin değil; aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı sonrası bölgede kurulan karmaşık siyasi düzenin de kaçınılmaz bir sonucuydu. Yeni iktidara gelen Arap rejimleri, siyonistler kadar Britanya'nın etkisi altında

kalmış, bu bağımlılık ise mücadele hattını zayıflatmıştır. İçeride yaşanan ihtilaflar da bu kırılma süreci derinleştirerek bölgenin kaderini değiştirmiş ve topraklarda bir Yahudi devletinin kurulmasına yol açmıştır. Tüm bu zorluklara rağmen, etkin bir liderlikten yoksun Müslüman Filistin halkı, işgalcilere karşı başından itibaren büyük bir direniş göstermiştir. Ancak ne yazık ki bu direniş istenen başarıya bir türlü ulaşamamıştır.

Kaynakça

- Abu-Manneh, Butrus. "Arap Osmanlıcılarının Jön Türk Devrimi'ne Tepkileri". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 127-142. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Avcı, Yasemin. *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti: Kudüs (1890-1914)*. Ankara: Phoenix, 2024.
- Ben Naeh, Yaron. "Jön Türk Devrimi'nin Ardından Siyonist Mücadelenin İstanbul'daki Yahudi Basınında Yansıması, 1908-1918". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 203-216. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Ben-Bassat, Yuval - Ginio, Eyal. "Giriş: Bir Vaka Çalışması Olarak Jön Türk Döneminde Filistin". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 11-21. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Bozkurt, Celil, haz. *Filistin Mektupları: İngiliz Mandası Altında Filistin'de Arap-Yahudi Çatışmaları (1938-1939)*. İstanbul: Post Yayınevi, 2020.
- Campos, Michelle U. "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'de Yurttaşların Yaratılması, Yurttaşlığın Sorgulanması". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 25-38. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Davis, Rochelle A. *Yerinden Edilenlerin Coğrafyası: Filistin Köy Tarihleri*. çev. Hayrullah Doğan. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Der Matossian, Bedross. "Jön Türk Devrimi'nin Ardından Gayrimüslimlerin İdaresi ve "Kudüs Meselesi"". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 181-202. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Dieckhoff, Alain. "Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati". çev. Estreya Seval Vali. *Kudüs 1850-1948*. haz. Catherine Nicault. 187-202. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- Fishman, Louis. "1911'de Meclis-i Mebusan'da Yapılan Siyonizm Tartışmasını "Yahudi Sorunu"-nun Ortaya Çıkışı Işığında Anlamak". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 95-110. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Freas, Erik Eliav. *Muslim-Christian Relations in Palestine During the British Mandate Period*. University of St. Andrews, Doctoral Dissertation, 2006.
- Hughes, Matthew. "Litani Nehri'nin İki Yakası Arasında Gizli Anlaşma: Lübnan ve 1948 Savaşı". çev. Suna Gülfer - İhlamur Öner. *Filistin Uğruna 1948'in Tarihini Yeniden Yazmak*. haz. Eugene L. Rogan - Avi Shlaim. 273-302. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Jacobson, Abigail. "Arapça Yazan Yahudiler: Şimon Moyal, Nissim Malul ve Karma Filistin/Eretz İsrail Bölgesi". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 143-157. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Kark, Ruth - Solomonovich, Nadav. "1908 Jön Türk Devrimi'nin Filistin Yahudi Cemaatinin Basınındaki Yansıması". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 159-178. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914): Demografik ve Sosyal Özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Khalidi, Rashid. "Filistinliler ve 1948: Başarısızlığın Temel Nedenleri". çev. Suna Gülfer - İhlamur Öner. *Filistin Uğruna 1948'in Tarihini Yeniden Yazmak*. haz. Eugene L. Rogan - Avi Shlaim. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Khalidi, Rashid. *The Hundred Years' War on Palestine: A History of Settler Colonial Conquest and Resistance, 1917-2017*. New York: Metropolitan Books, 2020.
- Landis, Joshua. "Suriye ve Filistin Savaşı: Kral Abdullah'ın "Büyük Suriye Planı" için Savaşmak". çev. Suna Gülfer - İhlamur Öner. *Filistin Uğruna 1948'in Tarihini Yeniden Yazmak*. haz. Eugene L. Rogan - Avi Shlaim. 239-272. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.
- Nassar, Issam. "Jön Türkler Yönetiminde Kudüs: Yerel Kaynaklara Dayalı Bir İnceleme". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 111-124. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Nicault, Catherine. "1917: Kutsal Şehir İçin Yeni Efendiler". çev. Estreya Seval Vali. *Kudüs 1850-1948*. haz. Catherine Nicault. 13-36. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Nicault, Catherine. "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş". çev. Estreya Seval Vali. *Kudüs 1850-1948*. haz. Catherine Nicault. 37-94. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Nicault, Catherine. "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu". çev. Estreya Seval Vali. *Kudüs 1850-1948*. haz. Catherine Nicault. 95-140. İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Öksüz, Mustafa. *Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus: XVI. Yüzyıl*. Ankara: Sonçağ Akademi, 2023.

Parsons, Laila. "Dürziler ve İsrail'in Doğuşu". çev. Suna Gülfer - İhlamur Öner. *Filistin Uğruna 1948'in Tarihini Yeniden Yazmak*. haz. Eugene L. Rogan - Avi Shlaim. 97-120. İstanbul: Küre Yayınları, 2018.

Shlaim, Avi. *Filistin'i Bölüşmek: Kral Abdullah, Siyonistler ve Filistin'i Taksim Siyaseti 1921-1951*. çev. Muttalip Tütüncü. İstanbul: Küre Yayınları, 2017.

Tamari, Selim. *Cihan Harbi ve Yeni Filistin*. çev. Muttalip Tütüncü. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.

Tamari, Selim - Nassâr, İsâm. haz. *Vâsîf Cevheriyye: Osmanlı Kudüsü - Ortodoks Bir Arap Müzisyeninin Anıları 1904-1917*. çev. Ömer Özdiç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2025.

Yazbak, Mahmoud. "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'de Seçimler: Siyasi Temsilde Başlangıç Alıştırmaları". çev. Erkan Ünal. *Jön Türkler'in Filistin'i*. der. Yuval Ben-Bassat - Eyal Ginio. 39-54. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2016.

Dipnot

1. Bu konuda bkz: Avcı, Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Kenti Kudüs: 1890-1914, 78-91.
2. Bu konuda bkz: Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 46.
3. Bu konuda bkz: Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 42-43.
4. Bu konuda bkz: Dieckhoff, "Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati", 191.
5. Bu konuda bkz: Nicault, "1917: Kutsal Şehir İçin Yeni Efendiler", 20-22.
6. Bu konuda bkz: Karpat, Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri, 222-223.
7. XVI. yüzyıl Filistin kavramını günümüz Ürdün, Filistin/İsrail ve Lübnan'ın güneyine denk düşen Osmanlı sancaklarıyla (Aclun, Gazze, Kudüs, Nablus, Safed ve Leccun) sınırlayan Öksüz'ün çalışması, demografik dağılımın kemiyet ve keyfiyetine ilişkin tahmini veriler sunmaktadır. Bu konuda bkz: Öksüz, Şam Eyaleti'nin Güney Sancaklarında (Filistin) Nüfus: XVI. Yüzyıl.
8. Ben-Bassat - Ginio, "Giriş Bir Vaka Çalışması Olarak Jön Türk Döneminde Filistin", 12, 15, 17.
9. Campos, "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'de Yurttaşların Yaratılması, Yurttaşlığın Sorulanması", 25-26.
10. Bu konuda bkz: Yazbak, "Osmanlı'nın Son Döneminde Filistin'de Seçimler: Siyasi Temsilde Başlangıç Alıştırmaları", 41, 51-53.
11. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 114.
12. Kark - Solomonovich, "1908 Jön Türk Devrimi'nin Filistin Yahudi Cemaatinin Basınındaki Yansıması", 170-171.
13. Bu konuda bkz: Fishman, "1911'de Meclis-i Mebusan'da Yapılan Siyonizm Tartışmasını "Yahudi Soru-nu"nun Ortaya Çıkışı Işığında Anlamak", 95-110.
14. Bu konuda bkz: Jacobson, "Arapça Yazan Yahudiler: Şimon Moyal, Nissim Malul ve Karma Filistin/Eretz İsrail Bölgesi", 143-157.
15. Bu konuda bkz: Der Matossian, "Jön Türk Devrimi'nin Ardından Gayrimüslimlerin İdaresi ve "Kudüs Me-selesi", 181-202.
16. Bu konuda bkz: Kark - Solomonovich, "1908 Jön Türk Devrimi'nin Filistin Yahudi Cemaatinin

Basınındaki Yansıması", 159-178.

17. Bu konuda bkz: Ben Naeh, "Jön Türk Devrimi'nin Ardından Siyonist Mücadelenin İstanbul'daki Yahudi Basınında Yansıması, 1908-1918", 203-216.
18. Bu konuda bkz: Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 44.
19. Bu konuda bkz: Nassar, "Jön Türkler Yönetiminde Kudüs: Yerel Kaynaklara Dayalı Bir İnceleme", 111-124.
20. Cevheriye'nin de aktardığı üzere İngilizleri kurtarıcı olarak bekleyen Ebû Selim'in ".. Ah keşke asil dinimizin yani Türklerin idaresi altında kalsaydık!" sözü iş işten geçtikten sonra acı pişmanlığın yalın bir ifadesiydi. Tamari, - Nassâr, Vâsîf Cevheriyye: Osmanlı Kudüsü - Ortodoks Bir Arap Müzisyeninin Anıları 1904-1917, 459-460.
21. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 58.
22. Bu konuda bkz: Abu-Manneh, "Arap Osmanlıcılarının Jön Türk Devrimi'ne Tepkileri", 127-142.
23. Nicault, "1917: Kutsal Şehir İçin Yeni Efendiler", 34.
24. Nicault, "1917: Kutsal Şehir İçin Yeni Efendiler", 30-31.
25. Bu konuda bkz: Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 95-98.
26. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 100-102.
27. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 103.
28. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 104.
29. Bu konuda bkz: Shlaim, Filistin'i Bölüşmek: Kral Abdullah, Siyonistler ve Filistin'i Taksim Siyaseti 1921-1951, 77-91.
30. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 111.
31. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 112.
32. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 115.
33. Khalidi, "Filistinliler ve 1948: Başarısızlığın Temel Nedenleri", 53.
34. Khalidi, "Filistinliler ve 1948: Başarısızlığın Temel Nedenleri", 52-57.
35. Bu konuda bkz: Dieckhoff, "Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati", 193-194.
36. Bu konuda bkz: Khalidi, "Filistinliler ve 1948: Başarısızlığın Temel Nedenleri", 46-47.
37. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 64-65.
38. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 80-81.
39. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 112.
40. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 123-124.
41. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 119.
42. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 121-122.
43. Bu konuda bkz: Khalidi, "Filistinliler ve 1948: Başarısızlığın Temel Nedenleri", 51.
44. Bu konuda bkz: Parsons, "Dürziler ve İsrail'in Doğuşu", 110-117.
45. Bu konuda bkz: Landis, "Suriye ve Filistin Savaşı: Kral Abdullah'ın "Büyük Suriye Planı" için Savaşmak", 247.
46. Bu konuda bkz: Hughes, "Litani Nehri'nin İki Yakası Arasında Gizli Anlaşma: Lübnan ve 1948 Savaşı", 275.
47. Bu konuda bkz: Dieckhoff, "Birlik ve Bölünme Arasında Arap Cemaati", 193.
48. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 107.
49. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 116-117.
50. Bu konuda bkz: Khalidi, The Hundred Years' War on Palestine: A History of Settler Colonial Conquest and Resistance, 1917-2017, 29.
51. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 83.
52. Davis, Yerinden Edilenlerin Coğrafyası: Filistin Köy Tarihleri, 131.

53. Davis, Yerinden Edilenlerin Coğrafyası: Filistin Köy Tarihleri, 215.
54. Davis, Yerinden Edilenlerin Coğrafyası: Filistin Köy Tarihleri, 217.
55. Davis, Yerinden Edilenlerin Coğrafyası: Filistin Köy Tarihleri, 217.
56. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 118.
57. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 107.
58. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 111.
59. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 118-119.
60. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 131.
61. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 136.
62. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 134.
63. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 138-139.
64. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 134.
65. Bozkurt, Filistin Mektupları: İngiliz Mandası Altında Filistin'de Arap-Yahudi Çatışmaları (1938-1939), 189-193.
66. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 20.
67. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 141.
68. Freas, Muslim-Christian Relations in Palestine During the British Mandate Period, 97-99.
69. Freas, Muslim-Christian Relations in Palestine During the British Mandate Period, 106-108.
70. Freas, Muslim-Christian Relations in Palestine During the British Mandate Period, 109-116.
71. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 204-205.
72. Freas, Muslim-Christian Relations in Palestine During the British Mandate Period, 5.
73. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 199.
74. Davis, Yerinden Edilenlerin Coğrafyası: Filistin Köy Tarihleri, 205, 206.
75. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 110.
76. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 119-120.
77. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 169-170, 188.
78. Davis, Yerinden Edilenlerin Coğrafyası: Filistin Köy Tarihleri, 215.
79. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 205-206.
80. Nicault, "Osmanlı Kudüs'üne Dönüş", 57.
81. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 131-132.
82. Davis, Yerinden Edilenlerin Coğrafyası: Filistin Köy Tarihleri, 219-220.
83. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 128-129.
84. Davis, Yerinden Edilenlerin Coğrafyası: Filistin Köy Tarihleri, 220.
85. Tamari, Cihan Harbi ve Yeni Filistin, 141.
86. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 132-133.
87. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 133.
88. Nicault, "Uluslararası Bir Meselenin Doğuşu", 134.